

ΚΥΠΡΟΣ: ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ - ΑΡΑΒΕΣ

● Του Σίμου Πλατή

Η Κύπρος με τη δεσποζούσα θέση της, μεταξύ Αιγαίου και των εύφορων πεδιάδων των ποταμών της Μέσης και Εγγύς Ανατολής, καθώς και των φυσικών της πόρων - μέταλλα, ξυλεία και άλλα υλικά - υπήρξε το μήλον της έριδος για τις μεγάλες δυνάμεις όλων των εποχών. Όχι μόνο λόγω της καίριας θέσης της ως κέντρο του διαμετακομιστικού εμπορίου αλλά και για τον πλούτο της σε ξυλεία και κοιτάσματα χαλκού, κυρίως, και άλλων μετάλλων.

Οι συνθήκες που οδήγησαν στο καθεστώς της συγκυριαρχίας / ουδετερότητας διαμορφώθηκαν κατά την περίοδο της αραβικής-μουσουλμανικής εξάπλωσης (632-642) σε βάρος των δύο έως τότε μεγάλων αυτοκρατοριών, της Βυζαντινής και της Περσικής.

Η μονιμοποίηση των Αράβων κατακτητών στα εδάφη της Μέσης και Εγγύς Ανατολής δημιούργησε μια κατάσταση μη ανατρέψιμη για τους επόμενους τρεις αιώνες στην Κύπρο. Τους προηγούμενους αιώνες, η Κύπρος απολάμβανε πλή-

ρους ηρεμίας και ειρήνης, καθώς η ρωμαϊκή και κατόπιν η βυζαντινή κυριαρχία είχαν εξασφαλίσει τις προϋποθέσεις για να καταστεί η Αν. Μεσόγειος χώρος ειρηνικός. Μετά, όμως, τη μουσουλμανική εξάπλωση, η κυριαρχία των Βυζαντινών στην Κύπρο αμφισβητήθηκε. Το νησί αποτελούσε για το Βυζάντιο σημαντική βάση στην προσπάθειά του για μελλοντική επανάκτηση των νοτιοανατολικών του επαρχιών. Οι Άραβες απέκτησαν τριβή με τις ναυτικές πολεμικές επιχειρήσεις και ο εισηγητής της δημιουργίας αραβικού πολεμικού στόλου ο Μωαβίας έστρεψε την προσοχή του στην κατάκτηση της Κύπρου ως πρώτο βήμα για την αμφισβήτηση της θαλάσσιας βυζαντινής κυριαρχίας στη Μεσόγειο.

Το 649 οι Άραβες άρχισαν τις επιδρομές τους εναντίον της Βυζαντινής Κύπρου. Μετά τις ήττες των στρατευμάτων της «βασιλείας των Ρωμαίων», όπως ονόμαζαν οι Βυζαντινοί το κράτος τους, και την απώλεια της Συρίας και της Αιγύπτου, η Κύπρος κατέστη σημαντικότερη συνοριακή ζώνη μεταξύ αυτοκρατορίας και χαλιφάτου.

Οι προσπάθειες κατάληψης του νησιού από τους Άραβες είχαν ως στόχο τον έλεγχο των ναυτικών οδών και την προώθηση της κατάκτησης της Μικράς Ασίας.

Το 649 ο Μωαβίας επιτέθηκε στην Κύπρο και κατέλαβε την πρωτεύουσα Κωνσταντία. Ορισμένες πηγές αναφέρουν ότι, μετά την πρώτη επιδρομή του Μωαβία, συμφωνήθηκε να πληρώνουν οι Κύπριοι στους Άραβες τον ίδιο φόρο που πλήρωναν και στους Βυζαντινούς και να παραμένουν ουδέτεροι.

Ακολούθησαν και άλλες προσπάθειες των Αράβων να καταλάβουν το νησί, μέχρι το 688 περίπου, οπότε υπογράφηκε ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους Άραβες η συνθήκη συγκυριαρχίας του νησιού.

Το 659, ο Μωαβίας, πιεζόμενος από εσωτερικούς περισπασμούς, υπέγραψε ειρήνη με την αυτοκρατορία, με την υπόσχεση, μάλιστα, ότι θα καταβάλει φόρο υποτελείας.

Ο Μωαβίας, αφού σύναψε συνθήκη ειρήνης με τους Βυζαντινούς, πέθανε λίγο αργότερα το 680. Τη συνθήκη, που ανανεώθηκε το 685, αναγνώρισε ο τότε γενόμενος Χαλίφης Abd-al-Malik (685-705).

Ο Χαλίφης Abd-al-Malik είχε ο ίδιος προτείνει τη σύναψη της νέας συνθήκης του 685, με δεκαετή ισχύ, ενόψει σοβαρών προβλημάτων και ισχυρών εξωτερικών εχθρών που είχε να αντιμετωπίσει.

Μετά από συνεχείς επιδρομές και την αδυναμία της βυζαντινής διοίκησης να απωθήσει τους Άραβες, υπογράφηκε μια συνθήκη. Σύμφωνα με ορισμένες πηγές, το 688/689 μ.Χ. επιβλήθηκε στην Κύπρο καθεστώς συγκυριαρχίας Βυζαντινών και Αράβων, μετά τη σύναψη συνθήκης ανάμεσα στον αυτοκράτορα Ιουστινιανό Β' και τον Χαλίφη Abd al Malik (Αμπντ αλ Μάλικ).

Άλλοι, όμως, ιστορικοί αναφέρουν ότι η συνθήκη είχε συναφθεί προηγουμένως και απλώς ανανεώθηκε το 688/689 μ.Χ..

Η ουδετεροποίηση της Κύπρου υπήρξε βέβαια μια καινοτομία για τις διεθνείς σχέσεις της εποχής, σημαντικότερη όμως υπήρξε ίσως η κατάκτηση που διαμορφώθηκε εκεί μετά την αποχώρηση των βυζαντινών διοικητικών υπαλλήλων. Η κατάσταση αυτή μπορεί να περιγραφεί περισσότερο ως πείραμα αυτοδιοίκησης παρά ως συγκυριαρχία στο διοικητικό τομέα.

Το καθεστώς ουδετερότητας, στο οποίο περιήλθε η Κύπρος για τρεις σχεδόν αιώνες (688 μ.Χ.-965 μ.Χ.) επέφερε σημαντικές επιπτώσεις στον μεσαιωνικό Ελληνισμό:

Με αυτή τη συμφωνία η Βυζαντινή Αυτοκρατορία εγκατέλειψε ουσιαστικά την Κύπρο, το προκεχωρημένο φυλάκιο της στην Ανατολική Μεσόγειο, που έπαυσε να αποτελεί μια βυζαντινή επαρχία (ναυτική βάση και ορμητήριο). Ιδανικότερο θα ήταν αν οι Βυζαντινοί (Δυναστεία του Ηρακλείου) οχύρωναν το νησί (όπως έπραξαν αργότερα οι Κομνηνοί), ώστε να μπορούν να αντιμετωπίζουν τις αραβικές επιδρομές στην επικράτειά τους, εκμεταλλεζόμενοι συγχρόνως τη σπουδαιότετη γεωγραφική θέση του νησιού. Επίσης με αυτή την συμφωνία ο Ιουστινιανός Β' δείχνει την αδυναμία του Βυζαντινού Κράτους να αντιμετωπίσει δυναμικά το τότε ενδυναμωμένο και αδιάσπαστο αραβι-

κό χαλιφάτο, αφού ήδη αντιμετώπιζε αρκετά εσωτερικά και εξωτερικά προβλήματα.

Οι Κύπριοι υποχρεούνταν να καταβάλουν και στους δύο αντιπάλους τους τα κρατικά έσοδα του νησιού τους, με αποτέλεσμα η διπλή φορολογία να επιφέρει σημαντικό πλήγμα στην οικονομία του νησιού και κατ' επέκταση δυσμενείς επιπτώσεις στο βιοτικό επίπεδο των κατοίκων.

Παρόλα αυτά διακρίνουμε και κάποια θετικά στοιχεία, που εκπήγασαν από την επιβολή καθεστώτος συγκυριαρχίας στην Κύπρο:

- Στην αρχή αλλά και σε περιόδους ειρήνης, που μεσολαβούσαν ανάμεσα σε πολεμικές επιχειρήσεις των δυο συγκυρίαρχων στο νησί υπερδυνάμεων, δεν διενεργούνταν αραβικές επιδρομές και οι Κύπριοι ανακουφίζονταν, για μικρότερα ή μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα, από τις καταστροφές, τις λεηλασίες, τις σφαγές και τις αιχμαλωσίες και η Κύπρος φαίνεται ότι ευημερούσε.
- Το σημαντικότερο είναι ότι το νησί δεν περιήλθε ποτέ υπό την ολοκληρωτική και συνεχή κατοχή της από τους Άραβες, δεν γνώρισε ποτέ την Αραβοκρατία, όπως π.χ. η Κρήτη (823/4-828), η Κιλικία (αρχές 8ου αι.), η Σικελία (827-902) κλπ, με όλα τα δυσμενή συνεπακόλουθα (εξισλαμισμός, αλλαγή της εθνικής φυσιογνωμίας του νησιού, δραστική ελάττωση του γηγενούς πληθυσμού κλπ).

Η συνθήκη του 688, την οποία αναφέρει ο ιστορικός Θεοφάνης, καθόριζε το πλαίσιο των σχέσεων των δύο πλευρών γενικά στα εδάφη που διεδικούσαν:

- να σέβονται τη ζωή και την περιουσία των Αράβων του νησιού
- η Κύπρος μεταβλήθηκε σε αποστρατικοποιημένη και ουδέτερη ζώνη, όπου χριστιανοί και μουσουλμάνοι απολάμβαναν τα αγαθά της ισοπολιτείας

- ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός Β' θα απέσυρε το ανταρτικό σώμα των Μαρδαϊτών από τις ορεινές περιοχές του Λιβάνου (τόσο κοντά στην ίδια την έδρα του χαλιφάτου, τη Δαμασκό, κι ουσιαστικά στην πλάτη των Αράβων, τους οποίους επίσης οι Μαρδαίτες εμποδίζαν να εκμεταλλεύονται τη θάλασσα του Λιβάνου), ενώ οι Άραβες δεσμεύονταν να καταβάλλουν για κάθε μέρα του χρόνου 1000 νομίσματα, ένα άλογο και ένα δούλο,

- οι δύο πλευρές θα μοιράζονταν τους φόρους από την Ιβηρία, την Αρμενία και την Κύπρο, ολόκληρη η Κύπρος κηρύσσονταν αποστρατικοποιημένη,

- αν και δεν υπήρχε στρατιωτική παρουσία της μιας ή της άλλης πλευράς, η Κύπρος ήταν ωστόσο προσιτή και στους δύο λαούς αν προσέρχονταν ειρηνικά για εμπορικούς σκοπούς,

- ο κυπριακός πληθυσμός, χριστιανοί και (κατά πολύ λιγότεροι) μουσουλμάνοι, έπρεπε να αλληλοβοηθούνται σε περίπτωση οποιασδήποτε εξωθεν επίθεσης, άλλα και σε περίπτωση επιθέσεως από την μία ή την άλλη δύναμη. Δεν θα έπαιρναν οι Χριστιανοί το μέρος των Χριστιανών επιδρομέων και οι Μουσουλμάνοι το μέρος των Μουσουλμάνων,

- συμφωνήθηκε να μοιράζονται οι δύο δυνάμεις τα κρατικά έσοδα (=φόροι) της Κύπρου, που ανέρχονταν σε 14.000 δηνάρια (7.200 δηνάρια σε κάθε μία από τις δύο δυνάμεις)

- το νησί ήταν υποχρεωμένο να τηρεί ουδετερότητα (οι Κύπριοι δεν θα παρείχαν πληροφορίες στρατιωτικής φύσεως σε κανένα από τους δύο αντιπάλους. Όφειλαν, όμως, να ειδοποιούν τους Άραβες για τυχόν παραμονή ή δραστηριότητες του βυζαντινού στόλου στο νησί)

- επίσης θα τερματίζονταν οι επιδρομές και οι λεηλασίες των Αράβων στην Κύπρο,

- η συνθήκη αυτή προδιέγραφε ένα καθεστώς ουδετερότητας για το νησί, όπου οι κάτοικοι ήταν υποτελείς και στις δύο δυνάμεις.

Παρόλα αυτά η Κύπρος λόγω της Εθνικής και Θρησκευτικής της σύστασης – η πλειοψηφία των κατοίκων ήταν Έλληνες και Χριστιανοί Ορθόδοξοι – συνδεόταν στενά με το Βυζάντιο. Συνεπώς, δεν παραξενεύει το γεγονός ότι η κεντρική διοίκηση έκανε συνεχείς προσπάθειες απόσπασης του νησιού από αυτό το καθεστώς ουδετερότητας και επανένταξής του στην αυτοκρατορία.

Απώτερος σκοπός:

- ήταν η δημιουργία μιας ουδέτερης Κύπρου, με-

ταξύ του Βυζαντινού και του Αραβικού κόσμου, μια παρένθεση μέσα στο ευρύ πεδίο της αντιπαράθεσης Βυζαντίου και Αράβων στα άλλα μέτωπα. Με τον τρόπο αυτό θα αναπτυσσόταν μια ιδιαίτερη σχέση ανάμεσα στους δύο πληθυσμούς, βασισμένη σε κλίμα εμπιστοσύνης.

Οι Αραβικές επιδρομές και καταλήψεις της μεγαλονήσου μεταξύ των ετών 649 και 708 και η αδυναμία της αυτοκρατορίας να επιβάλει την αποκλειστική κυριαρχία της, που φανερώθηκε από την αναγνώριση το 688 και το 708 του δικαιώματος των Αράβων να επεμβαίνουν στις εσωτερικές υποθέσεις της Κύπρου και που εντάθηκε από τις εσωτερικές ανωμαλίες της αυτοκρατορίας κατά την περίοδο 695 – 707, εξανάγκασε τους Κυπρίους να επιδιώκουν την πιστή τήρηση των όρων της συνθήκης με τους Άραβες.

Οπωσδήποτε η αποδοχή από τους Κυπρίους του καθεστώτος αυτού υπήρξε λύση επιβαλλόμενη από την αδυναμία του Βυζαντίου να αντιδράσει αποτελεσματικά στις διαθέσεις των Αράβων, ενώ οι Κύπριοι κάθε φορά που το Βυζάντιο εκδήλωνε την πρόθεση να αποκαταστήσει στο νησί την κυριαρχία του ήταν πρόθυμοι να αποδεχθούν την «κρατούσα συν Θεώ μοναρχία».

Στην Κύπρο ήταν δυνατό να διατηρηθεί η αξιέπαινη διευθέτηση με μερικές διακοπές, αφού διάρκεσε τρεις σχεδόν αιώνες. Οι Κύπριοι ζούσαν κάτω από τους δικούς τους νόμους και διατηρούσαν το προνόμιο, ενόσω πλήρωναν το φόρο που όφειλαν. Η θέση των Κυπρίων μπορεί επομένως να χαρακτηριστεί σαν θεληματική υποταγή και στις δύο δυνάμεις χωρίς τον άμεσο έλεγχο ούτε της μιας ούτε της άλλης. Οι Κύπριοι θα διαχειρίζονταν μόνοι τους τα ζητήματά τους και οι ξένοι αξιωματούχοι ανάμεσά τους θα ήταν ελάχιστοι. Οι δύο δυνάμεις ασκούσαν συνδυασμένη κυριαρχία η οποία επρονοείτο από το φόρο που πλήρωναν. Δεν φαίνονταν οι δύο δυνάμεις να ασκούσαν καμιά άλλη εξουσία, εκτός για υποθέσεις που αφορούσαν παραβιάσεις της συνθήκης.

Όπως όλες οι συνθήκες και αυτή βέβαια δεν ήταν τέλεια· περιέχει δύο αδύνατα σημεία, τα οποία δημιουργούν πολλές δυσκολίες:

- ότι καμιά από τις δύο πλευρές δεν μπορούσε να φέρει στρατιωτικές δυνάμεις στη νήσο
- τα λιμάνια της νήσου ήταν προσιτά στα πλοία και των δύο πλευρών

Το καθεστώς συγκυριαρχίας (condominium) έμελλε να διαρκέσει περίπου τρεις αιώνες, μέχρι τη βυζαντινή ανακατάληψη του νησιού από τον

αυτοκράτορα Νικηφόρο Φωκά το 965 σε μια περίοδο που η Βυζαντινή αυτοκρατορία βρισκόταν σε διαδικασία ανάκαμψης σε όλους σχεδόν τους τομείς.

Οι λόγοι που επέτρεπαν στους Κυπρίους να απολαμβάνουν μια τόσο περιέργη και στις περισσότερες φορές πλεονεκτική θέση επί τρεις αιώνες ήταν:

- Πρώτα, η στρατηγική θέση της νήσου. Η κατάκτηση και κατοχή της θα στοίχιζε πολύ στους Άραβες και σε άντρες και σε ναυτική δύναμη σε βάρος της διεξαγωγής του πολέμου σε άλλα μέτωπα. Εξάλλου κατά τις αρχές τις αραβικής εξάπλωσης τα σχέδια του Μωαβία ήσαν μεγαλεπήβολα και δεν αρκούσαν στην απλή κατάκτηση της νήσου. Ήθελε να εκπληρώσει την υπόσχεση, που πήρε από τον προφήτη, όπως κατακτήσει το Βυζάντιο, κάτι που παρολίγο να κατόρθωνε κατά την μεγάλη πολιορκία του 674 – 678. Η Κύπρος μπορούσε να περιμένει.

- Για τους Βυζαντινούς η κατοχή της Κύπρου θα σήμαινε την αποστολή στρατού για την άμυνά της, κάτι που θα εξασθενούσε το ηπειρωτικό μέτωπο και θα απαιτούσε ογκώδη ναυτική υποστήριξη. Για αυτούς ήταν αρκετό απλώς να μην πέσει η νήσος στα χέρια των Αράβων. Η κάθε μία από τις δύο δυνάμεις επιθυμούσε όπως μη περιέλθει η νήσος υπό την κυριαρχία της άλλης. Η μακροχρόνια στρατηγική και των δύο ήταν πιο επιβεβλημένη επειδή ευνοούσε την διεξαγωγή εμπορίου και των δύο πλευρών.

- Για τους Μουσουλμάνους μία κοινότητα η οποία παραδινόταν κατόπι συμφωνίας ήταν κάτι εντελώς διαφορετικό από ένα λαό που κατακτήθηκε. Ενόσω αυτή συμμορφωνόταν προς τους όρους της συμφωνίας, και ανταποκρινόταν στην ελάχιστη απαίτηση της πληρωμής του φόρου, αφηνόταν ανενόχλητη να λύσει τα προβλήματά της χωρίς επεμβάσεις.

- Υπάρχουν προηγούμενα και από βυζαντινής πλευράς. Τα εδάφη της αυτοκρατορίας συνέπιπταν με το χριστιανικό κόσμο «το χριστόν ημών έθνος». Ο χριστιανικός κόσμος θεωρητικά περιλάμβανε ολόκληρο τον κατοικημένο κόσμο, «την οικουμένην». Αυτή, όμως, ήταν η εσχατολογική άποψη των πραγμάτων. Στην πράξη τα πράγματα ήσαν λίγο διαφορετικά και πρόσφεραν περιθώρια για την υπέρτατη βυζαντινή αρετή «την οικονομία», συμβιβασμό δηλαδή μεταξύ τους ιδεώδους και της πραγματικότητας. Πάντοτε υπήρχαν χριστιανικές κοινότητες έξω από την κυριαρχία της αυτοκρατορίας, οι οποίες αποτελούσαν ανεξάρτητα κράτη.

Η Εκκλησία της Κύπρου, με την ουσιαστική ανυπαρξία βυζαντινής πολιτικής διοίκησης, ανέλαβε και την ευθύνη διοίκησης του χριστιανικού πληθυσμού. Το αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Κύπρου διατηρήθηκε και αντιπρόσωπός της έπαιρνε μέρος στις οικουμενικές και άλλες εκκλησιαστικές συνόδους. Η ισχυρή παρουσία του χριστιανικού κλήρου αποτελούσε ένα είδος πολιτισμικής συνέχειας της βυζαντινής παρουσίας στο νησί.

Στο διάστημα των τριών αιώνων της ουδετεροποίησης πολεμικές συγκρούσεις και επιδρομές δεν έπαψαν να συμβαίνουν.

Οι Άραβες, σεβάστηκαν το καθεστώς αυτό της συγκυριαρχίας και μόνο τρεις φορές λεηλάτησαν το νησί με την δικαιολογία ότι η συνθήκη του 688 είχε παραβιαστεί.

Οι λόγοι ήταν οι κάτωθι:

- Η παραβίαση των όρων της συνθήκης συγκυριαρχίας του 688/689 μ.Χ. (πραγματική ή υποτιθέμενη) από τους Κυπρίους. Π.χ. Η επιδρομή του Δαμιανού, η οποία, σύμφωνα με ορισμένες πηγές, συνέπεσε με την παραμονή στο νησί του βυζαντινού στόλου με ναύαρχο τον Ημέριο. Αυτός είχε αναλάβει επιχειρήσεις στην Ανατολική Μεσόγειο. Οι Κύπριοι όφειλαν, σύμφωνα με τη συνθήκη της ουδετερότητας, να ειδοποιήσουν τους Άραβες για την παραμονή και τη δραστηριότητα του βυζαντινού στόλου στο νησί, αλλά δεν το έπραξαν.
- Η παραβίαση της συνθήκης ουδετερότητας της Κύπρου από τους Βυζαντινούς, οι οποίοι, όπως μαρτυρούν αρκετές πηγές, τη χρησιμοποίησαν σε αρκετές περιπτώσεις ως βάση για τη διενέργεια ναυτικών πολεμικών επιχειρήσεων εναντίον των Αράβων στη Νοτιοανατολική Μεσόγειο (κυρίως στη Συρία και την Αίγυπτο).
- Η παραβίαση της συνθήκης ουδετερότητας της Κύπρου από τους αραβικούς στόλους, κυρίως της Συρίας και της Αιγύπτου, όταν επιχειρούσαν κατά των νοτιοανατολικών επαρχιών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Το νησί, βρισκόμενο μεταξύ των δύο τότε υπερδυνάμεων, χρησίμευε στους Άραβες ως απαραίτητος ενδιάμεσος σταθμός (αγκυροβόλιο, βάση ανεφοδιασμού και ορμητήριο) προς διεξαγωγή των πολεμικών τους επιχειρήσεων εναντίον των Βυζαντινών.

● Η έμφυτος αγριότητα και ο ληστρικός χαρακτήρας των Αράβων, λόγω του συνεχούς και μακροχρόνιου εθισμού τους στις αρπαγές, τις λεηλασίες, τις καταστροφές, τις σφαγές και τους εξανδραποδισμούς των Χριστιανών και άλλων αντιπάλων τους. Η Κύπρος λόγω της θαυμάσιας γεωστρατηγικής της θέσης και του πλούτου της προσέλκυε, μεταξύ άλλων, επικίνδυνους τυχοδιώκτες και πειρατές.

- Άλλη αιτία προστριβών ήταν ο όρος που απαιτούσε από τους Κύπριους να μην δίνουν πληροφορίες στην μία πλευρά για τις στρατιωτικές ή ναυτικές κινήσεις της άλλης, καθώς και ο όρος που ζητούσε από αυτούς να ενεργούν από κοινού σε περίπτωση παραβίασης της συνθήκης από την μία ή την άλλη πλευρά.

Στους τρεις αυτούς αιώνες σημειώθηκαν περίπου είκοσι αραβικές επιδρομές, που όμως είχαν πρόσκαιρο συνήθως χαρακτήρα. Ουσιαστικά συνεχίστηκε αδιάτάρακτη η οικονομική – εμπορική ζωή στο νησί και ο σχετικά ειρηνικός βίος.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του al-Muqaddasi, η Κύπρος ήταν μια χώρα με πολυάνθρωπες πόλεις και οι κάτοικοί της συχνά διακρίνονταν για την πνευματική τους καλλιέργεια.

Αξίζει ωστόσο να αναλογιστούμε πώς κατόρθωσαν οι δύο δυνάμεις, με το να μην επιμένουν στην ιδέα της απόλυτης κυριαρχίας, να απομονώσουν μια περιοχή μεγάλης στρατηγικής σημασίας και για τις δύο, και να περιορίσουν την επιθετικότητα τους επί τρεις σχεδόν αιώνες. Κατά τους αιώνες αυτούς η Κύπρος απολάμβανε, αν όχι ευημερία, τουλάχιστον μεγαλύτερη ευτυχία από οποιαδήποτε άλλη περιοχή του βυζαντινού ή του μουσουλμανικού κόσμου. ■

Βιβλιογραφία

- *Ιστορία της Κύπρου, Βυζαντινή Περίοδος*, Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού 2006
- *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος Η', Εκδοτική Αθηνών*
- *Κυπριακαί Σπουδαί, Τόμος Η', 1956*
- *Το Βυζάντιο στον Ζ' αιώνα, τόμος Ε', Κωνσταντίνος Δ' (668-685)*
- *Η «συγκυριαρχία» της Κύπρου, Καθημερινή, 6 Αυγ. 2004*
- *Το Βυζάντιο και το Ισλάμ στην Κύπρο (7ος - 10ος αιώνας)*